

Recenzja rozprawy doktorskiej Pana mgr Bartłomieja Sobieraja nt. **Edukacja prawnicza w jezuickich kolegiach szlacheckich Rzeczypospolitej Obojga Narodów.**

Rozprawa doktorska mgr Bartłomieja Sobieraja nt. *Edukacja prawnicza w jezuickich kolegiach szlacheckich Rzeczypospolitej Obojga Narodów* poświęcona została analizie złożonej problematyki kształcenia w zakresie prawa w staropolskich kolegiach jezuickich na przestrzeni XVIII w. Temat podjęty przez Doktoranta jest bez wątpienia bardzo ważna w związku z badaniami historii edukacji i niestety nie doczekał się jak dotąd tego rodzaju monograficznego ujęcia.

Na wstępie należy podkreślić, że przygotowana przez mgr Bartłomieja Sobieraja rozprawa doktorska to rzetelne studium poświęcone trudnej problematyce z zakresu historii edukacji i kultury prawniczej w I Rzeczypospolitej. Co ważne zrealizowane dzięki rozległej krajowej i zagranicznej kwerendzie źródłowej. Została ona przeprowadzona w polskich zasobach: Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, Archiwum Romanum Societatis Iesu (ARSI) w Rzymie, Biblioteki Jagiellońskiej, Biblioteki Kórnickiej Polskiej Akademii Nauk. Podjęto również badania w zagranicznych zasobach bibliotecznych w Vilnius Univeristeto Biblioteka oraz Österreichische Nationalbibliothek w Wiedniu.

Wykorzystane w pracy źródła rękopiśmienne są niezwykle zróżnicowane. Według spisu zamieszczonego w Bibliografii i zawartości pracy składają się na nie: raporty z wizytacji, wykłady szkolne, historie kolegiów we Lwowie, Wilnie i Poznaniu, dzieła z zakresu historii ustroju staropolskiego, archiwalia dotyczące obsady personalnej kolegiów czy rzeczy przywożonych do konwiktów jezuickich przez konwiktów.

Doktorant we wstępie deklaruje również wykorzystanie materiałów pochodzących także z innych krajowych bibliotek w Krakowie (Biblioteka Czartoryskich), Warszawie (Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego), Gdańsku (Biblioteka PAN) we Wrocławiu (Biblioteka ZNiO) oraz zagranicznych we Lwowie (Lwowskiej Narodowej Biblioteki Ukrainy

im. W. Stefanyka). Choć nie wykazał w Bibliografii pracy źródeł pochodzących z tych instytucji można domniemywać, że chodzi w tym wypadku o starodruki lub rękopisy, które w wyniku selekcji okazały się niepotrzebne.

W pracy wykorzystano w sumie 115 starodruków. Są to dzieła autorów staropolskich i europejskich dotyczące historii Polski i powszechnej, historii prawa, historii ustroju, myśli pedagogicznej, myśli politycznej i projektów reform państwa. Jednak tą listę należy uzupełnić także o pamiątniki, instrukcje edukacyjne, kalendarze, mowy polityczne, a nawet gazety jak np.: „Kurier Polski” z lat 1752-1759 czy „Gazeta Wileńska” z lat 1771-1774. W tej grupie znalazły się również, bardzo ważne dla prowadzonej w pracy analizy, katalogi lekcyjne wybranych, ważnych szkół Rzeczypospolitej doby wczesnego oświecenia tj. Gimnazjum Akademickich w Gdańsku i Toruniu.

Skorzystano także z licznych, starannie wybranych, krytycznych wydawnictw źródłowych m.in. dzieł Hugona Kołłątaj, Jana Duklana – Ochockiego, Andrzeja Gostyńskiego, Łukasza Opalińskiego, Szymona Starowolskiego, Stanisława Staszica czy Józefa Wybickiego. Wykorzystane opracowania źródłowe znajdują pełne uzasadnienie w problematyce podejmowanej w pracy. Można jedynie zauważyć, że w niektórych przypadkach można byłoby tylko skorzystać z dostępnych nowszych krytycznych edycji źródłowych, jak np. w odniesieniu do „Pamiętników” Mateusza Matuszewicza. Doktorant sięgnął po edycję dziewiętnastowieczną, tymczasem dysponujemy znakomitym wydaniem tego źródła pod redakcją Bohdana Królikowskiego¹.

Rozprawa Bartłomieja Sobieraja jest obszerna i w całość liczy 318 stron. Składa się ze wstępu, czterech rozdziałów podzielonych na podrozdziały, zakończenia, wykazu skrótów, bibliografii, spisu rycin i aneksu. Jej struktura jest logiczna i nie budzi żadnych poważnych wątpliwości.

We wstępie zdefiniowane zostały typy szkół, których dotyczy analiza przeprowadzona w pracy, opisany został stan badań dotyczących edukacji prawniczej w jezuickich kolegiach szlacheckich w Rzeczypospolitej. Zaprezentowano założenia metodologiczne przyjęte w rozprawie doktorskiej, co pozwala na poznanie strategii badawczej i najważniejszych tez pracy. Scharakteryzowano również obszerną podstawę źródłową pracy i uzasadniono sposób przeprowadzenia ich doboru.

Pierwszy rozdział zatytułowany „Kultura prawna społeczeństwa szlacheckiego w XVIII w.” podzielony został na dwa podrozdziały. W pierwszym zdefiniowane zostało pojęcie kultury

¹ M. Matuszewicz, *Diariusz życia mego*, oprac. B. Królikowski, t. 1-2, Warszawa 1986.

prawnej. Doktorant przedstawił funkcjonujące w literaturze przedmiotu definicje kultury prawnej, co pozwoliło mu na prześledzenie stosunku do tego pojęcia we współczesnych naukach prawnych oraz z zakresu historii państwa i prawa. Odwołał się jednak przede wszystkim do myśli naukowej Stanisława Grodzkiego oraz definicji sformułowanej przez Ewę Borkowską-Bagieńską.

Drugi podrozdział zatytułowany „Kultura polityczna szlachty polskiej i litewskiej w XVIII w.” podzielony został na cztery dalsze podrozdziały. W pierwszym opisany został stan prawny Rzeczypospolitej, przez co należy rozumieć wyjaśnienie specyfiki staropolskiego systemu prawno-ustrojowego i różnic w rozumieniu prawa w epoce wczesnonowożytnej, a współcześnie. Doktorant opisał konsekwencje prawne funkcjonowania porządku stanowego, rolę prawa zwyczajowego i trudności związane z barkiem jego kodyfikacji oraz różnorodnością czego konsekwencją stało się stworzenie w XVIII w. „Volumina Legum”. Opisał problemy z terminologią stosowaną przez ówczesnych prawników oraz bardzo czasochłonnymi procedurami legislacyjnymi. Wspominał o roli „Zbioru praw sądowych” powstałego dzięki aktywności Andrzeja Zamoyskiego oraz prób reform z okresu Sejmu Czteroletniego.

Podrozdział kolejny poświęcony został problematyce związanej z myślą prawniczą w Rzeczypospolitej w XVIII w. Sobieraj podkreślał bark oryginalnej myśli prawniczej w tym okresie w Polsce i jej odrodzenie dopiero u schyłku stulecia, które dokonało się pod wpływem idei francuskiego oświecenia. Zwracał uwagę zwłaszcza na znaczenie humanitaryzmu jako idei rozpowszechniającej się w prawie w całej Europie, wpływającej również na koncepcje kształtujące się w ówczesnym kręgu staropolskim.

W kolejnym podrozdziale podjęty został obszerny temat funkcjonowania prawa w praktyce w Rzeczypospolitej. Oceniał ją nisko w związku ze słabością myśli prawniczej oraz struktur państwa. Za główny problem uważa kryzys sądownictwa szlacheckiego poczynając do Trybunału Koronnego i Litewskiego, sądy sejmowe przez sądy ziemskie, podkomorskie oraz przeciążone sprawami sądy grodzkie. Opisał również problemy z egzekwowaniem w wyroków sądowych oraz słabość władzy wykonawczej.

Ostatni podrozdział zatytułowany został „Oceny i postawy szlachty wobec prawa”. Podjęty został w nim problem oceny prawa i postaw wobec prawa z wykorzystaniem typologii zaproponowanej przez Adama Podgóreckiego. Wyróżniono w niej pięć typów postaw wobec prawa: konformizm, legalizm, oportunizm, dewiację oraz przymus, które współistnieją w każdym społeczeństwie. Wymienione postawy przeanalizowane zostały w kontekście staropolskim z uwzględnieniem wpływu sarmackiego konserwatyzmu.

Rozdział drugi zatytułowany został „Edukacja prawnicza w Koronie i na Litwie – ideały, koncepcje i praktyka nauczania”. Ta część pracy podzielona została na trzy podrozdziały, z których drugi zorganizowany został w dalsze pięć podrozdziałów.

Pierwszy podrozdział drugiego rozdziału poświęcony został analizie zależności między wiedzą prawniczą, a szlacheckimi ideałami wychowawczymi. Należy zauważyć, że tego rodzaju problem musiał zostać poruszony w pracy z uwagi na kontekst kulturowy badanego przez Doktoranta zagadnienia. W związku z analizowaną tematyką wychowania obywatelskiego i wzorów, do których odwoływali się staropolscy moralisci, myśliciele polityczni oraz pedagodzy, warto byłoby poszerzyć wykorzystywaną literaturę o np.: trzeci tom cyklu „Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w dialogu z Europą. Hermeneutyka wartości”, redagowanego przez Alinę Nowicką-Jeżową², w którym swoje studia dotyczące idei obywatela i obywatelskości w epoce wczesnonowoczesnej opublikowali znakomici znawcy problemu. Natomiast fragment poświęcony podrójom edukacyjnym warto byłoby wzbogacić o wnioski płynące z refleksji Mariana Chachaja poświęconej edukacji Polaków na uniwersytetach włoski oraz starsze, ale wciąż aktualne i wartościowe prace Henryka Barycza poświęcone temu zagadnieniu.

W podrozdziale drugim rozdziału drugiego opisane zostało kształcenie w zakresie prawa w wybranych staropolskich ośrodkach nauczania. Wymienione zostały najważniejsze z nich tj.: Akademia Krakowska, Akademia Zamoyska, gdańskie Gimnazjum Akademickie, toruńskie Gimnazjum Akademickie oraz pijarskie Collegium Nobilium po reformie Stanisława Konarskiego w Warszawie. Przedstawiono okoliczności w jakich w poszczególnych ośrodkach rozpoczęto nauczanie prawa jak np.: w Krakowie gdzie do początków XVI w. na wydziale prawa funkcjonowały tylko katedry prawa kanonicznego, jednak dopiero po 1510 r. rozpoczęto wykłady prawa rzymskiego, które ustabilizowały się zresztą po 1533 r. Od początków XVII w. nauczano prawa w Gdańsku, Toruniu i Zamościu, jednak ważne okazały się dla tych ośrodków zmiany do jakich doszło w XVIII w., gdy nauczanie prawa zostało tam zmodernizowane w duchu idei, które można łączyć z oświeceniem. Inaczej sytuacja wyglądała w Collegium Nobilium, w którym zgodnie z koncepcją Stanisława Konarskiego nauczanie prawa miało być łączone z nauczaniem historii i od razu zyskało bardzo wysoki status, jako element wychowania obywatelskiego uczniów. Efektem tej sytuacji, opisanym przez Doktoranta, był m.in. publikacje podręcznika wykładającego w pijarskim Collegium Nobilium Samuela Chrościkowskiego, na którego kartach w kontekście prawnym formułowano nauki moralne

² Wartości polityczne Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Struktury aksjologiczne i granice cywilizacyjne, red. A. Grześkowiak-Krwawicz, współprac. J. Axer, Warszawa 2017.

kierowane do uczniów czy nie mniej ważne dzieła Antoniego Popławskiego z zakresu prawa naturalnego.

Podrozdział trzeci rozdziału drugiego poświęcony został edukacji młodzieży szlacheckiej w palestrze, a więc kształceniu praktycznemu, które należy uznać za szczególnie ważne w kreowaniu staropolskiego środowiska prawniczego. Co warto podkreślić, za Sobierajem, byli to w dużej mierze absolwenci kolegiów zakonnych, w tym przede wszystkim jezuickich i pijarskich. Opisano także specyfikę ówczesnej palestry oraz sposób wchodzenia w jej szeregi w ramach aplikacji i pełnienia roli dependenty podlegającego promującemu go patronowi należącemu do palestry. Zwrócono uwagę na ekstremalnie utylitarny charakter kształcenia w palestrze, w ramach którego pomijano teorię prawa. Doktorant wskazał na ciekawą i paradoksalną sytuację, w której adwokaci byli dzięki przejściu aplikacji lepiej wykształceni niż ówcześni sędziowie.

Rozdział trzeci nt. „Towarzystwo Jezusowe wobec nauczania prawa.” podzielony został na siedem podrozdziałów. W pierwszym opisano narodziny i rozwój szkolnictwa jezuickiego w początkowym okresie istnienia zakonu. Kolejny podrozdział dotyczy statusu nauczania prawa w najważniejszych jezuickich dokumentach określających funkcjonowanie zgromadzenia w XVI w. tj. w „Konstytucjach Towarzystwa Jezusowego” pochodzących z 1588 r. oraz słynnego „Ratio Studiorum” z 1599 r. Podrozdział trzeci jest ważny z uwagi na wpływ przemian zachodzących w Europie Zachodniej na późniejszą polską część zakonu i poświęcony został nauczaniu prawa w zachodnioeuropejskim szkolnictwie jezuickim. W podrozdziale czwartym Doktorant opisał model kształcenia szlachty w kolegiach jezuickich w Rzeczypospolitej. Tą część pracy należy potraktować jako wstęp do ukazania w kolejnym podrozdziale w jaki sposób elementy wiedzy prawniczej były w praktyce obecne w programach studiów oraz w przekazywane w ramach wykładów. Osobny podrozdział poświęcony został funkcjonowaniu Wydziału Prawa w Akademii Wileńskiej, najważniejszej szkoły tego zakonu przez prawie cały czas jego istnienia w Rzeczypospolitej. Rozdział trzeci zamyka podrozdział poświęcony kształceniu prawniczemu prowadzonemu w jezuickiej Akademii Lwowskiej.

Pracę zamyka, najobszerniejszy ze wszystkich, rozdział czwarty, w którym Doktorant podjął się analizy edukacji prawniczej w elitarnych kolegiach jezuickich w Rzeczypospolitej. Rozdział otwiera krótki podrozdział pierwszy, w którym opisana została geneza i rozwój jezuickich kolegiów szlacheckich w Koronie i na Litwie. Sobieraj opisuje przemiany jakie dokonały się w programie tych szkół w reakcji na kryzys nauczania w początkach XVIII w., na tle przemian jakie zachodziły w tym samym okresie w Rzeczypospolitej. Podrozdział drugi zatytułowany został „Edukacja prawnicza w kolegiach szlacheckich. Programy, nauczyciele,

podręczniki”. Podzielony został na siedem części, z których każda poświęcona została edukacji prawniczej prowadzonej w jednym kolegium. Stąd w kolejności scharakteryzowano sytuację w kolegiach w: Kaliszu, Ostrogu, Lublinie, Poznaniu, Lwowie, Wilnie i w Warszawie. We wszystkich przypadkach opisano krótko historię powstania i rozwoju poszczególnych kolegiów. Co ważne przeprowadzono bardzo staranną analizę realizowanych w nich programów nauczania. Zwrócił uwagę na praktykę nauczania związaną z obecnością proporcjami i specyfiką wykładów dotyczących prawa charakteryzując palcówki, w których uczono prawa osobno np.: prawa kanonicznego w Kaliszu lub zagadnienia związane z prawem były rozsiiane po innych przedmiotach jak np.: w Lublinie. Zwrócił uwagę na ważnych nauczycieli w poszczególnych szkołach. Jak choćby Józefa Glowera we Lwowie, Antoniego Skorulskiego w Wilnie czy wreszcie Karola Wyrwicza w Warszawie. Charakteryzując używane podręczniki podkreślił znaczenie dzieł Józefa Boreyki, Franciszka Paprockiego, Gasparda de Réal de Curban, Jeana Domata, Karola Wyrwicza.

W zakończeniu podsumowano najważniejsze wnioski płynące z przeprowadzonej analizy i zebranych ustaleń źródłowych. Cennym uzupełnieniem pracy jest zamieszczony na jej końcu aneks zawierający pełny tekst opisu uczniowskiego, pochodzącego z kolegium lwowskiego z 1773 r.

Konieczne jest wspomnienie o elementach wymagających korekty lub uzupełnienia, o których nie pisano wcześniej. Powtarzają się w tekście literówki, zdarzają się błędy interpunkcyjne, podobne potknięcia można znaleźć w przypisach. W przypadku strony językowej pracy należy wspomnieć o konieczności dopracowania stosowanej terminologii i zdarzających się uogólnień sądów oraz ich powtórzeń.

Chciałbym jednak podkreślić, że mimo drobnych uwag krytycznych, dysertacja mgr Bartłomieja Sobieraja stanowi przykład pracy napisanej w sposób przemyślany i konsekwentny z wykorzystaniem bardzo dużej wiedzy źródłoznawczej. Jest to praca oryginalna, której ustalenia wypełniają lukę badawczą.

Konkludując chciałbym podkreślić wysoką wartość dysertacji Pana mgr. Bartłomieja Sobieraja. Przedstawiona praca spełnia wymagania stawiane rozprawom doktorskim w myśl ustawy, w związku z czym stawiam wniosek o dopuszczenie jej do dalszego postępowania w przewodzie doktorskim.

Wrocław 25.07.2024 r.

dr hab. Filip Wolański prof. UWr